

ЕТНОСОЦІАЛЬНА КЛАСИФІКАЦІЯ КАТАКОМБНОЇ КЕРАМІКИ

У статті аналізується катакомбна та ямна кераміка. Виділено 18 типів посуду. Доведено, що етнічними показниками є загальна форма посуду й ознаки техніки орнаменталізації. Ступінь розмаїтості елементів орнаменту й орнаментованості відбиває призначення посуду. Розподіл кераміки за етнічними і соціальними групами дозволяє підтвердити наявність у ямно-катакомбному суспільстві станово-кастової системи.

Кераміка є одним із наймасовіших археологічних джерел. Результати її дослідження, як правило, мають етнічну спрямованість. Значно рідше результати класифікацій або типологій використовують у господарських або інших реконструкціях.

Довгий час основою класифікації катакомбної кераміки була система, запропонована С. Н. Братченком у його монографії [1]. Після виходу у світ системи опису кераміки В. Ф. Генінга [2] багато археологів, у тому числі і С. Н. Братченко, сприйняли формалізацію, запропоновану В. Ф. Генінгом. Зовнішня форма посуду описується ним за допомогою 8—9 розмірів, що складають ряд пропорцій.

Ми пропонуємо іншу, ієрархічну, систему класифікації кераміки. Використано дані про 681 посудину, які знайдено в катакомбних і ямних похованнях на території Північного Причорномор'я.

Опишемо алгоритм класифікації кераміки. На першому етапі весь масив кераміки (посуду) розбивається на дві групи за наявністю горла. Безгорлі посудини за наявністю плеча розбиваються на корчаги (тобто ті, що мають плече) і чаші (ті, що не мають плеча або ті, у яких плече слабо виражене). З корчаг за браком ребра виділяються біконічні посудини. З інших корчаг за відношенням висоти до найбільшого діаметра виділяються казанки (висота посудини приблизно дорівнює або ж є більшою найбільшого діаметра) і ріповидні посудини (висота значно нижча найбільшого діаметра).

Посудини, які не мають плеча або в яких плече слабо виражене, склали тип чаш. Подальша їхня розбивка проходить за наявністю або відсутністю ніжок чи підставок. За наявності згаданого виділяються курильниці. На наступному етапі чаші, що залишилися, розбиваються на окремі групи за співвідношенням висоти посудини до найбільшого діаметра. Якщо висота чаші значно менша найбільшого діаметра, то такі чаші виділяються в тип піал. Далі із залишку при наявності округлого дна виділяються округлодонні чаші. Ті, що залишилися,

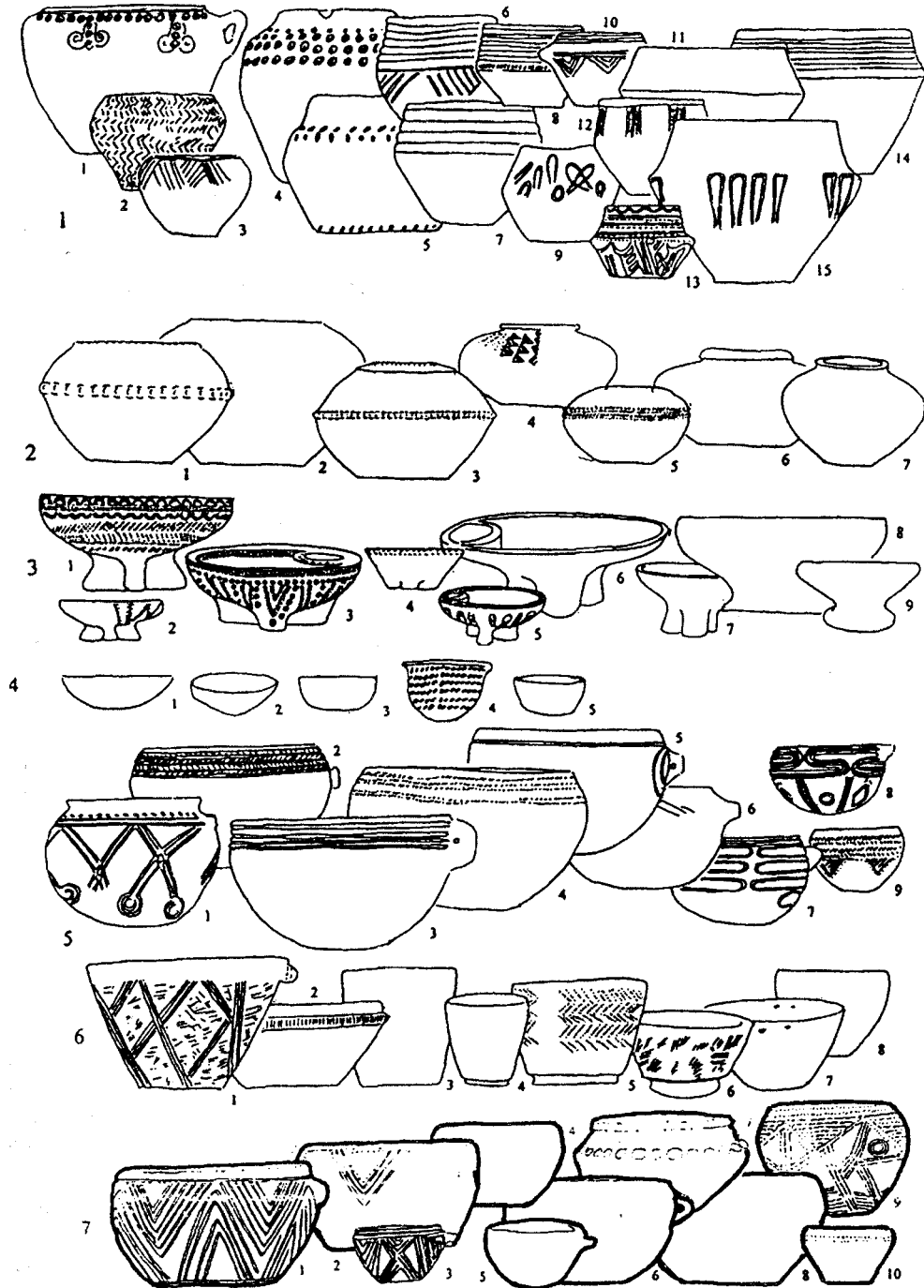
розділяються на усічено-конічні та плоскодонні чаші з опуклим корпусом.

Розглянемо розбивку іншої великої групи кераміки, що має всі основні частини посуду: тулуб, плічко і горло. За наявністю ручок виділяються амфори, що, у свою чергу, за характером дна (плоске або округле) поділяються на плоскодонні або округло/гостродонні. Інші посудини за характером дна діляться на гостродонні та інші. Решта діляться на ті, що мають таке плоске дно, і ті, що його не мають (горщики з невеликим хитливим дном). Плоскодонні посудини діляться за наявністю перегородки в придонній частині посудини на келихи і келихоподібні посудини, з одного боку, та на інші. Останні за наявністю найбільшого розширення посудини у верхній третині тулуба діляться на округлобок і інші. З решти за наявністю комірця виділяються комірцеві горщики. Ті, що залишились, діляться на ті, що мають відігнуті вінця, і циліндрогорлі горщики.

Таким чином, у результаті типології було виділено 18 типів посуду (мал. 1,2), більшість із яких є окремими видами посуду і не потребують, щоб їх виділяли статистичними методами. Вони чітко виділяються за наявністю окремих деталей форми.

Виділені типи кераміки піддалися порівняльному аналізу за 12-ма територіальними масивами. Нумерація масивів в аналізі кераміки збігається з нумерацією масивів у територіальному аналізі поховального обряду [3]. Тільки через нечисленність були об'єднані Південно-Бузький та Інгульський масиви. Для порівняння було додано масив ямної кераміки (12). Таким чином, усього в порівнянні брало участь 12 масивів.

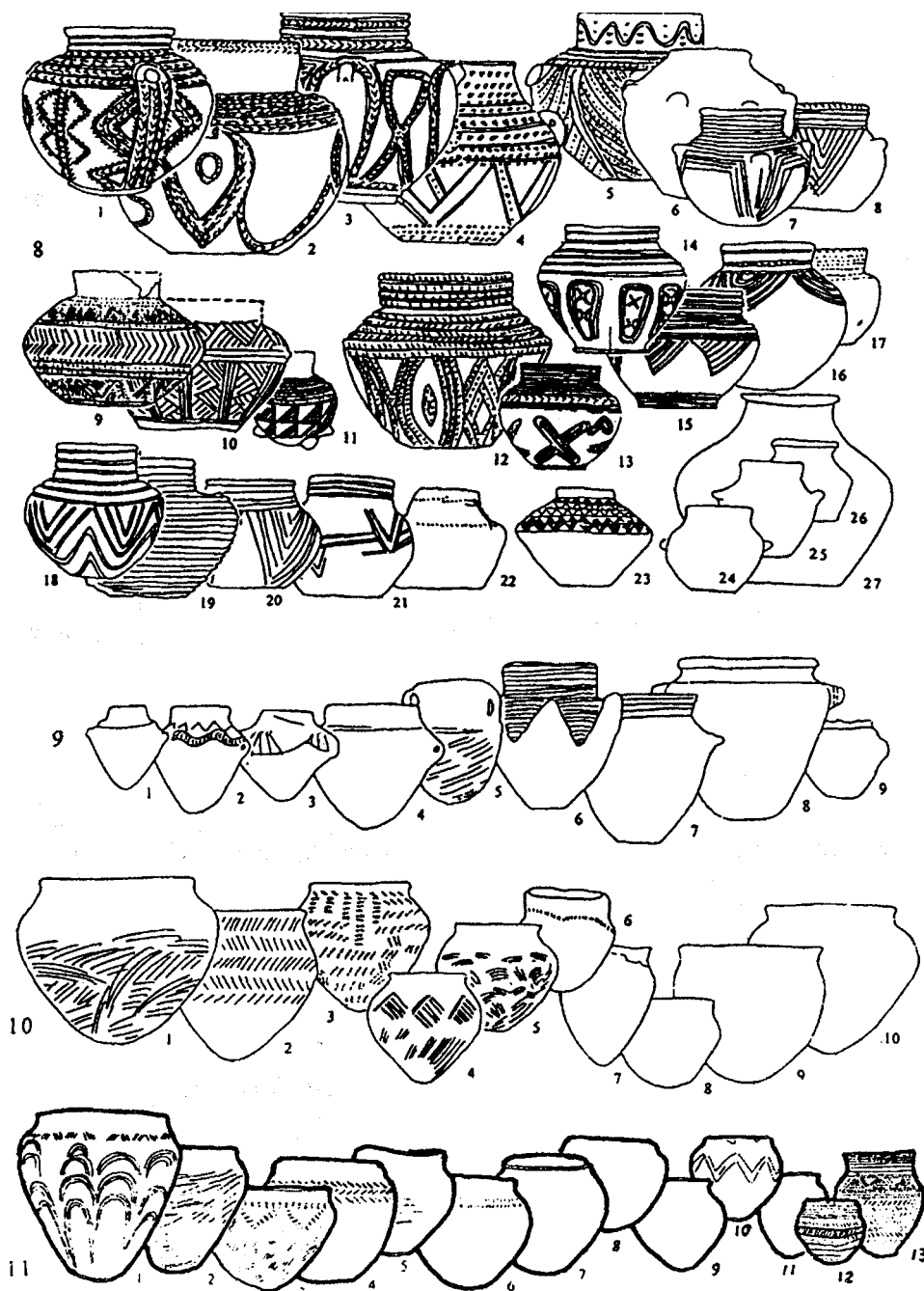
Найчіткіше за типами посуду виділяються Донський лівобережний, Донський правобережний і Луганський масиви. Для них характерні курильниці, біконічні посудини, "казанки" і "ріповодібні" посудини. Ці три масиви також характеризуються розтрубними і високогорлими горщиками. Ці особливості відзначалися неодноразово [4]. Цікаво

інше. Біконічні посудини і казанки виявилися також характерними для Запорізького масиву, а розтрубні й високогорлі — для Криворізького. Одиночні посудини, характерні для східної групи масивів, крім курільниць, зустрічаються далеко на захід від районів свого найбільшого поширення. Біконічні і казанки — у Запорізькому, Південно-Бузькому, Південно-Херсонському, Кримському, Верхне-Тарасівському. Ріпоподібні — у Криму, на Молочній, у Верхне-Тарасівському та в Орель-Самарському масивах. Інші типи кераміки, хоча й утворюють дуже розмиту діагональ, тією чи іншою

мірою наявні майже у всіх масивах. Наймасовіший тип горщика (середньовисокогорлі горщики з відігнутим назовні вінцем) характеризують усі територіальні масиви і ямний масив кераміки. Найчастіше він трапляється у Луганському і Південно-Херсонському масивах.

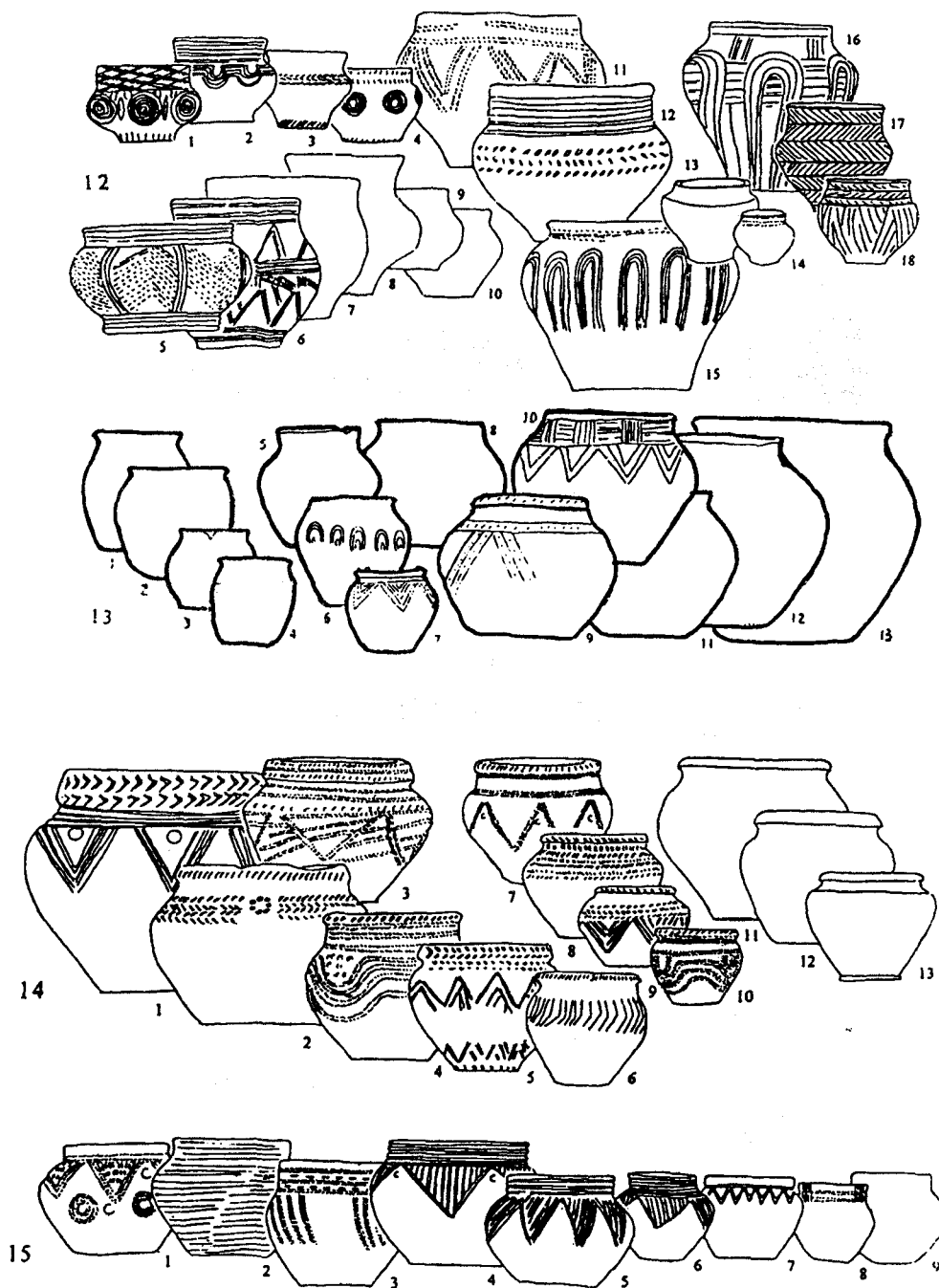
Дуже показовим є розподіл ямного масиву кераміки. Практично в ньому наявні майже всі типи катакомбного посуду. Вже одне це свідчить про тривале співіснування ямного населення з катакомбним. У ямному масиві немає явно ритуальних посудин різних катакомбних груп: ріпоподібних

горщиків, плоскодонних чаш, округлодонних чаш, комірцевих горщиків. Водночас, крім досить специфічних гостродонних амфор, серед явної кераміки наявні й типові катакомбні (інгульські) форми. Наприклад, Ковалівка-IV, к. 1, п. 9; Лимани, к. 3, п. 7. та ін. Поодинокими екземплярами подані в явному масиві курільниці, біконічні посудини і казанки, розтрубні й високогорлі посудини, середньовисокогорлі, округлобокі і келихоподібні горщики з короткою шийкою низьких пропорцій і циліндрогорлі посудини — типові для інгульської культури. Усечено-конічні чаші також є спільним посудом для катакомбних і явних груп населення.

Серед матеріалів Нижнього Подоння, Подонцов'я і Середнього Дону на відносно пізньому етапі існування місцевого катакомбного населення також зустрічаються амфори інгульського типу або дуже близькі до них імітації (рис. 2). Вперше таку амфору було знайдено біля станиці Семикаракорська у к. 1, п. 2. Єдиною відмінною цієї посудини була наявність у неї чотирьох невеликих виступів-ніжок у придонній частині [5].

Близьку за формою амфору із розкопок Луговського могильника навів А. Т. Синюк [6]. Ряд близьких зображень амфор з Сіверського Дінця наводить А. М. Смирнов [7], а також О. М. Гей з

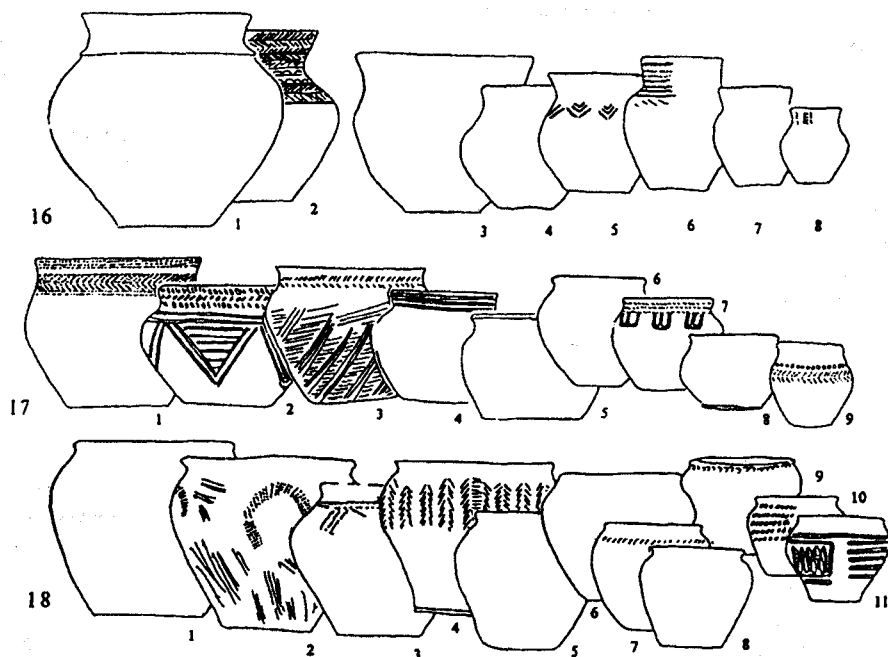
ямних поховань Прикубання [8]. Одну амфороподібну посудину було знайдено і І. В. Синіциним [9], до речі, в ямному похованні.

Наведені аналогії так само стосуються і чаш інгульської культури. На відміну від округлодонних чаш правобережжя Дніпра, на сході в Подонцов'ї і на Дону зустрічаються чаші з плоским дном [10].

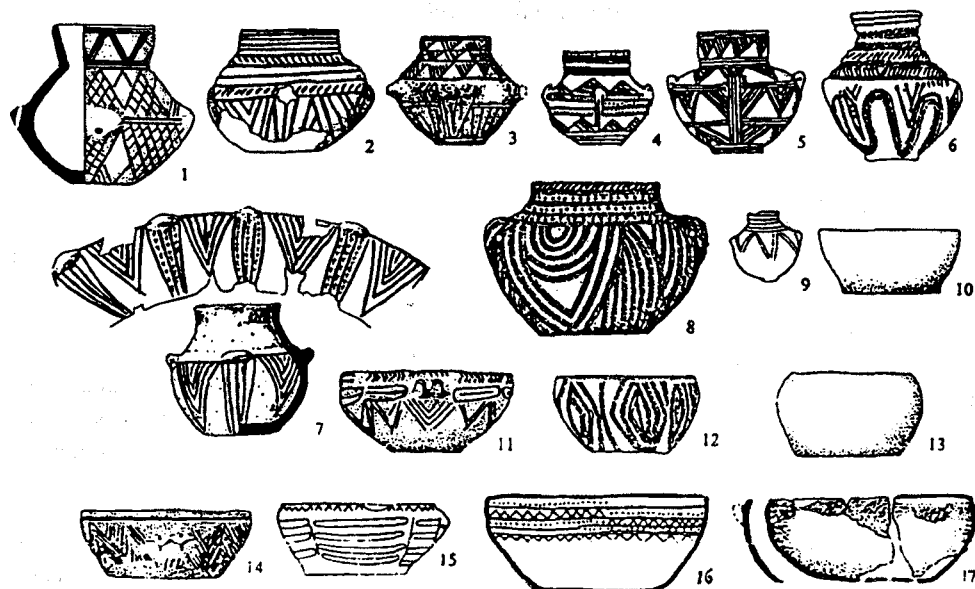
Вже на території Північно-Східного Приазов'я інгульський посуд, зокрема чаша, одержує нетипові для основного району поширення риси. Порушується стрункість орнаменталії, з'являються наліпи [11]. У цілому кераміку з цих могил можна лише

з великою долею натяжки називати інгульською. Вона відбиває, можливо, нетривалий час перебування населення інгульської культури в даному районі. Такі знахідки показують, що на певному етапі свого існування донецька і інгульська культури співіснують.

Виходячи з отриманих розподілів, можна зробити висновок, що шнурова техніка більш властива східнокатакомбному населенню, а прокреслена — західнокатакомбному або інгульському, але при цьому обидва етнічні масиви активно контактують між собою. Питома вага обох технік практично однакова (21,8 і 21,7

Мал. 1. Типи посуду

Мал. 2. Аналогії інгульської кераміки з території Подоння та Північного Кавказу

38,5 % посуду у вибірці в середньому не орнаментовано. Але найбільше посуд без орнаменту є характерним для ямної кераміки. Це гостродонні горщики, чаші-піали. А також без орнаменту є і власне катакомбний посуд: короткогорлі й округлобокі горщики. Нехарактерним є брак орнаменту для келихів, округлодонних чаш, амфор та амфороподібного посуду, плоскодонних чаш, казанків і біконічних посудин.

Штамп є єдиною технікою орнаmentaції, найхарактернішою для ямного посуду. Як правило,

гостродонні горщики, горщики з невеликим дном, чаші-піали, чаші усічено-конічні мають орнамент, нанесений штампом. Також часто штампом орнаментуються короткогорлі горщики. У середньому цей вид техніки орнаmentaції зустрічається в 6,2 % посудин. Як елемент дана техніка й на циліндрогорлих горщиках та округлобоких горщиках, на біконічних і казанках, ріпоподібних, розтрубних і високогорлих посудинах. Є вона і на специфічних надніпрянських комірцевих та округлобоких посудинах. З огляду на пізніший час існування в

східних районах ріпоподібних і високогорлих посудин, наявність ямної техніки орнаментації на даних типах кераміки можна розглядати або як прояв ямних традицій, що доживають до пізньокатакомбного часу, або як доживання самого ямного населення до пізньокатакомбного часу, тобто як прямий етнічний контакт між ямним і східнокатакомбним (бахмутським) населенням.

Розглянемо тепер розподіл техніки орнаментації за територіальними масивами. Намагаючись максимально укрупнити види орнаменту, автор виділив 15 його типів. У тому числі однорядна горизонтальна смуга, багаторядні смуги, зигзаги, трикутники, шеврони і фестони (символи води тощо) [12], вертикальні зигзаги, хрест, меандр, вертикальні багаторядні смуги, овали з заокругленою верхньою частиною, розетки-спіралі, наліпи, закраїни, піддони, ручки, різний асиметричний орнамент і рідкісний орнамент.

Найяскравіше характеризує східну групу територіальних масивів защипна техніка при наліпних валиках.

Інші чотири техніки наявні тією чи іншою мірою у всіх катакомбних пам'ятках. Брак орнаменту, хоч і часто зустрічається у всіх масивах, — найхарактерніша ознака ямного посуду. Своєрідним антиподом защипної техніки є прокреслена техніка, що лише вряди-годи зустрічається у східній групі і найчастіше — у західній групі масивів. Комбінований орнамент дещо характерніший для східних і "перехідних" масивів, а також Орель-Самарського міжріччя. Тасьма і шнур характерніші для східних масивів, але трапляються й у більш західних. Всюдисущий штамп характерніший для Донського лівобережного, Верхньо-Тарасівського і Криворізького територіальних масивів. Тобто для цих районів за технікою орнаментації найхарактерніші ямні традиції в кераміці.

У цілому слід зазначити, що техніка орнаментації розподіляється таким самим чином за територіями, як і показники поховального обряду. Це дає можливість говорити про те, що, крім етнічних ознак поховального обряду, аналогічне навантаження мають загальна форма посудин і техніка орнаментації.

Проаналізуємо тепер ступінь орнаментованості кераміки.

Частиною кераміки, що найчастіше орнаментується, є плече (24,5 %). Наступне місце займає шийка або горло посудини (23,3 %). Тулуб орнаментований у 19,2 % посудин, а придонна частина — у 9,4 %. Дно орнаментується тільки в 0,3 % кераміки, а внутрішній бік — у 0,8 %. Розподіл ступеня орнаментування за типами посуду показує, що верхня частина посудини, включаючи тулуб, приблизно однаково орнаментується у всіх типів посуду. Ступінь орнаментування виділяє посуд риту-

альний, саме в ньому орнаментується вся поверхня, у тому числі іноді й внутрішня частина. Одночасно серед неорнаментованого посуду за цим видом показників виявляються частіше горщики — тобто посуд утилітарного призначення. Таким чином, даний аналіз показує не етнічні відмінності посуду, а його призначення: ритуальне або утилітарне. Оскільки все ж значна частина горщиків також орнаментована, то можна гадати, що й орнаментовані горщики також виконували ритуальну функцію. І саме ритуальні посудини характеризуються різноманітнішим орнаментом.

Підбиваючи загальні підсумки класифікації кераміки даної вибірки, передусім треба відзначити, що вона мала певну мету — етнічну характеристику даного населення. Виділені типи посуду, особливо ті, що традиційно вважаються ритуальними, виявились етнічно інформативними.

Тому виділені типи посуду можна назвати археологічними типами за керамікою (АЕТ/к), а всю сукупність типів кераміки — археолого-етнічним комплексом за керамікою (АЕК/к).

Крім спільних (загальних) типів кераміки, етнічне навантаження має також техніка виконання орнаменту. Розподіл ознак цих двох категорій дає можливість виділити дві групи територіальних масивів, що збігаються з групами, виділеними за даними поховального обряду [13].

У зв'язку з цим цікаво розглянути взаємозв'язок результатів типології кераміки й етнічної типології за даними поховального обряду.

Аналіз дає підставу вважати, що спостерігається значна змішаність окремих етносів. Проте, як і в етнічному аналізі за поховальним обрядом, в етнічному аналізі кераміки поділ між типами став чіткішим порівняно з територіальним аналізом. До східнокатакомбних АЕТ/по віднесено курільниці, ріпоподібні посудини, низькогорлі горщики, високогорлі горщики, келихи і келихоподібні посудини, середньовисокогорлі горщики, округлободі горщики і біконічні казанки.

До західнокатакомбних АЕТ/по (інгульських) належать чаші плоскодонні, комірцеві горщики, чаші округлодонні, циліндрогорлі горщики, амфори й амфоровидні посудини. До ямних АЕТ/по можна віднести чаші усічено-конічні, горщики з невеликим хитливим дном, горщики гостродонні, амфори гостродонні і чаші-піали.

У розподілі окремих типів посуду за етнічними типами поховального обряду можна простежити відбиток відомого в Індії та інших кастових суспільствах звичаю "анулома".

Ямна кераміка в інгульських похованнях зустрічається й у знаті, і в рядового населення, і серед неповноправного, причому найхарактерніша вона для неповноправного населення. Інгульської ж кераміки в ямних похованнях у 1,8 рази менше, ніж

ямної в інгульських катакомбах, та й зустрічається вона тільки в похованнях рядового населення.

Ямний посуд у східних похованнях приблизно порівну є наявним у могилах знаті і рядового населення, а посуд східний переважає в ямних рядових похованнях. Значно менше інгульського посуду в східних могилах, у порівнянні зі східним посудом в інгульських. В обох випадках посуд є у похованнях усіх трьох соціальних страт, але переважає в рядових похованнях.

Таким чином, проведено опрацювання кераміки, її етнічна типологія, кореляція і порівняльний аналіз виділених груп кераміки по АЕТ/по і соціальних стратах дозволили виявити цікаві закономірності. Зокрема, розподіли показали, що не тільки дані етнічної типології за поховальним обрядом, а й розподіл типів кераміки за етнічними типами

поховального обряду дають підставу стверджувати, що в ямно-катакомбному суспільстві Північного Причорномор'я, як видається, існувала ранньокастова система соціальної організації. Це найчіткіше простежується у взаємозалежностях між ямним та інгульським населенням. Менш чітко це простежується у взаєминах між інгульським і східнокатакомбним населенням. У цілому ж результати опрацювання кераміки підтверджують висновки, зроблені на основі аналізу поховального обряду.

У методичному плані етнічну сферу представлено загальною формою посуду й технікою орнаментативної, тоді як ступінь орнаментованості та різноманітність елементів орнаменту більше відбиває призначення посуду. Такий розподіл притаманний не тільки для ямно-катакомбного посуду, а й для інших епох, наприклад скіфської [14].

1. Братченко С. Н. Нижнее Подонье в эпоху средней бронзы — К., 1976 — 248 с.
2. Генинг В. Ф. Программа статистической обработки керамики из археологических раскопок // Советская археология.— 1975.— №1.— С. 114—136.
3. Пустовалов С. Ж. Этническая структура катакомбного населения Северного Причерноморья.— К., 1992.— С. 151.— Табл. А.
4. Братченко С. Н. Вказ. праця; Смирнов А. М. Курганы и катакомбы эпохи бронзы на Северском Донце.— М., 1996— 181 с.
5. Мошкова М. Г., Федоров-Давыдов Г. А. Семикаракорский курган // Археологические памятники Нижнего Подонья.— М., 1974.—Т. 1.
6. Синюк А. Т. Бронзовый век бассейна Дона.— Воронеж, 1996,—С. 162. Рис.35.
7. Смирнов А. М. Вказ. праця.
8. Гей А. И. Новотиторовская культура.— М., 2000.— С. 82, 143.
9. Археологические памятники Калмыкии.— Элиста, 1979.
10. Синюк А. Т. Вказ. праця.— С. 158. Рис. 31; Смирнов А. М. Вказ. праця.— Рис. 33, 46.
- П. Санжаров С. Н. О позднекатакомбных памятниках ингульского типа на территории Северо-Восточного Приазовья // Древности Северского Донца.— Луганск. 1999.— С. 54.
12. Рыбаков Б. А. Язычество древних славян.— М., 1981; Даниленко В. Я. Космогония первобытного общества.— Фастов, 1997.
13. Пустовалов С. Ж. Этнотипология катакомбной культуры Северного Причерноморья: Автореф. дисс. канд. ист. наук.— К., 1987.— 16 с; Пустовалов С. Ж. Этническая структура катакомбного населения Северного Причерноморья.— К., 1992— 151 с.
14. Гаврилюк Н. А. Домашнее производство и быт степных скифов—К., 1989.—114 с.

Pustovalov S. Zh.

ETHNO-SOCIAL CLASSIFICATION OF CATACOMB CERAMICS

The catacomb and pit grave ceramics are analyzed in the article. The 18 types of ceramics are selected. It is proved that the common form of ceramics and technique of ornamentation are ethnical indexes. The degree of a variety of ornament elements and the degree of covering of vessel surface by ornament reflects the assignment of ceramics. The ethnical and social groups allocation of ceramics allows to assert that there were estate-caste of the system availability in pit grave and catacomb society.